

ישראל

מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין

בעריכת
רפאל יצחק (זינגר) זר
יוסף עופר

ירושלים תשע"א
מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בירושלים

תוכן העניינים

י	רשימת המשתתפים בכרך וכתובותיהם
יא	עם הספר
יג	תולדות חייו של ישראל ייבין
יז	רשימת הפרסומים של פרופ' ישראל ייבין

שער ראשון: מסורה, ניקוד וטעמים

	מן המסורה אל הדקדוק:	אילן אלדר
3	כללי הניקוד של ספר "הוריית הקורא"	
21	הגעה וקביעת סוג הקמץ – מחלוקת מדקדקי ספרד	חנן אריאל
45	מסורה ודקדוק	מרדכי ברויאר (ז"ל)
53	ושוב למקראות שאין להם הכרע	יוחנן ברויאר
65	הניקודים הסוריים ושיטותיהם	גדעון גולדנברג
79	כיוונים ומגמות בחקר המסורה	רפאל יצחק (זינגר) ז"ר
	ענייני מסורה אצל הקרא הביזנטי אהרן בן יוסף:	לובה רחל חרל"פ
91	לבחינת עמדתו בסוגיית הכתיב והקרי	
113	פיסוק טעמים בהקדמת האגרון לרב סעדיה גאון	רחל חייטין-משיח
129	כתביד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי	יוסף עופר
	כתביד של התורה מבוכרה מסוף המאה ה"טו	יצחק ש' פנקובר
155	(עם נספח על כ"י ז'נבה, גניזה 99)	
	מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבייד	יוסי פרץ
179	אשכנזיים מקראיים מימי הביניים	
	פיסוק טעמים המשתבש בקריאה המנוגנת הרווחת:	שמחה קוגוט
205	דיסהרמוניה בין הכוונה לבין הביצוע והשלכות פרשניות	
235	צורות הפסק בטעמים משרתים	א' ג'ון רוול
	בחינה מחודשת של המתאם בהתפתחות	רונית שושני
251	מערכות הניקוד וטעמי המקרא במסורת הבבלית	

שער שני: לשון המקרא ונוסח

271	האם המחזורת איננה תופעה עברית?	עוזי אורנן
279	קטן וקטן במקרא ובמשנה ובחיבורים שביניהם בזמן לבירור דרכו הפרשנית של רש"י בביאור הביטוי "ויחלטו הממנו" (מלכים א כ 33)	משה בר-אשר לאה הימלפרב
297	התרגומים הארמיים, הפשיטתא, והוולגטה למקרא	עמנואל טוב
319	למול נוסח המסורה	

335	על ניקוד הצורה תְּעַבְדֶם בעשרת הדיברות "מכנף הארץ זְמַרְתָּ שמענו": מסורות מתנגשות	יאן יוסטן נועם מזרחי
341	בלשון המקרא בראי הבלשנות ההיסטורית וַיִּנָּהוּ כל בית ישראל אחרי ה' (שמואל א ז 2):	אלכסנדר רופא
355	האגרון המקראי לאור הביקורת הספרותית-ההיסטורית	

שער שלישי: לשון הפיוט

	פעלים דנומנטיביים: מן הפיוט הקדום לשירה העברית בספרד	שולמית אליצור
365	מהלכים בתפיסת השורש גזרות הפועל בפיוטי שמואל השלישי בר הושענא	יוסף יהלום
409	ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתי סופר	חיים א' כהן
421	דרכי חידושי לשון אצל הפייטנים מדרום איטליה	מיכאל ריז'יק
435	כמה קווי יסוד בתורת הצורות של לשון הפיוט הקלסי	מיכאל רנד
455		

ix	עם הספר (באנגלית)
xi	תולדות חייו של ישראל ייבין (באנגלית)
xvii	תקצירים (באנגלית)
xxxiv	קיצורים כלליים

ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתאי סופר

חיים א' כהן

מאמר זה בא לעיין בניקודן של מילים אחדות בפיוטי ההושענות הנאמרים כמנהג האשכנזים,¹ וכפי שהעמידם ר' שבתאי סופר מפשמישל (להלן: רש"ס), בן המאות ה"ט"ז וה"י"ז, בסידורו, ובעיקר בהערותיו המפורשות על דרכי ניקודו והכרעתו.² חשיבות רבה נודעת לסידור זה בהיותו אחד מעמודי התווך בפעולתם של מהדירי סידורים אשכנזיים באירופה ובהשפעה שהייתה לו על סביבתו ועל הבאים אחריו. מעשיו והערותיו של רש"ס חושפים גרסאות קדומות ומעוררות עניין בלשון התפילה – ולענייננו כאן, בלשון פיוטי ההושענות – ואף מעמידים את הרקע לתיקוני גרסה על פי "דקדוק" שהוכנסו בה, מהם שנתקיימו הלכה למעשה עד לימינו.³

א. למען אמתך

בסידורו (ג, עמ' 725) ניקד רש"ס: למען אמתך, למען בְּרִיתְךָ וכו' – בכל צורות הנטייה החורזות שבפיוט בסופית הכינוי לנוכח ד', כצורת הפסק שבמקרא.⁴ על דרכו זו העיר:⁵

- * מחקר זה נתמך בידי הקרן הלאומית למדע.
- 1 על שאלת ייחוס רוב ההושענות של מנהג אשכנז לר' אלעזר הקליר ראו גולדשמידט, סוכות, עמ' לט והנסמן שם בהערה 34.
 - 2 על הסידור ראו רייף, רש"ס. כל המובא כאן מסידור זה הוא על פי מהדורת סק, סידור רש"ס.
 - 3 לעניין זה בכללו ראו מאמריי הקודמים: כהן, דקדוקי (בעיקר עמ' 258–259); כהן, לשון המשנה; כהן, ברייתא דר' ישמעאל.
 - 4 וכך לפניו גם בסידור פראג רע"ט.
 - 5 כל הנמצא במובאות, כאן ולהלן, בין סוגריים מרובעים הוא תוספות מיד. כן נוסף פיסוק במקום הצריך לכך.

חיים א' כהן

למען אמתך. [...] והת"ו נקודה בסגול מפני ההפסק וכן כל אות שלפני כ"ף הכנוי שבמקום הפסק בהושע נא זו כמו בריתך ותפארתך דתך⁶ וכו' וכן כתב מהרש"ל בסדורו⁷ וז"ל דתך הודך אין לומר חרוז של דך מך בקמ"ץ ושב"א [דך, מך] נגד הקב"ה אלא דך מך בסגול וקמ"ץ [דך מך] והמבין יבין אף כי כל דך שך [דך, שך] בקמ"ץ ושב"א לשון ערבי⁸ ולא לשון עברי עכ"ל. וכבר כתבתי קצת ביאור לדבריו בפרק ו' בעניין שבענו מטובך.

ואכן באים הדברים בהרחבה בפרק ו' שבהקדמה הכללית, אחת משתי ההקדמות שכתב רש"ס לסידורו, ושם ציין גם לנאמר בזה לפני מהרש"ל והוא במנהגי מהר"ל, וזה לשונו (א, עמ' 52):

ואחר שכתבתי שבכנוי הנמצא [=הנוכח] תנקד למ"ד הפעל בהפסק בסגול וכ"ף הכנוי בקמ"ץ [דך] או הלמ"ד בקמ"ץ והכ"ף בשב"א נח [דך] באתי להודיע שהאחרונים הסכימו ובחרו לנקוד בהפסק הלמ"ד בסגול והכ"ף בקמ"ץ [דך] בכל מקום שנזכר זה הכנוי נגד הש"י [=ה' יתברך] בתפלות שכתוב במהר"ל בתפלת יום ראשון של ר"ה וז"ל כל תיבה שמסיימת לך [כלומר, בכינוי נוכח] מך נך תך היה אומרו בסגול עכ"ל.⁹ ובסדור מהרש"ל בתפלת ר"ה כתוב וז"ל בהר ציון משכן כבודך, אין

6 למען בריתך, למען גדלך ותפארתך, למען דתך. יצוין שניקד רש"ס גם גדלך אף על פי שאין מתבקשת כאן צורת הפסק.

7 על סידור מהרש"ל שלא הגיע לידינו ועל הזיקה בין סידור רש"ס לבינו ראו רייף, רש"ל; רייף, בעיות, עמ' 255–269.

8 כוונתו כנראה ללשון ארמי. וראו הערת סך, סידור רש"ס, ב, עמ' רז, הערה 18.

9 הלשון בספר מהר"ל קרובה לזה: "כל תיבה שמסיימת לך מך לך [אצל רש"ס: נך] תך היה אומרו בסגול" (ספר מהר"ל, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' רפג). הדברים באים אחר הערות דקדוק הקריאה לגבי קטעי "חמול" ו"באין מליץ יושר" שבתפילת ראש השנה ויום הכיפורים והם אמורים אפוא בעיקר על הקטע "ובכן יתקדש": "...על ישראל עמך, ועל ירושלים עירך, ועל ציון משכן כבודך, ועל מלכות בית דוד משיחך ועל מכוונך והיכלך". ואכן כך לפנינו ברוב הסידורים האשכנזיים: עמך עירך כבודך משיחך, אבל מכוונך והיכלך. לגבי שתי המילים האחרונות יצוין שהיידנהיים שינה ממהדורה למהדורה. במהדורה ראשונה (תק"ס; ר"ה, מוסף ליום ראשון, פג ע"א): מכוונך והיכלך, אבל במהדורה השלישית (תקע"ה; ר"ה, מוסף ליום ראשון, סה ע"א) השווה את המידות וניקד: מכוונך והיכלך.

ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתי סופר

אומרים לפני הקב"ה אלא מְךָ דְךָ שְׁךָ אף כי כל דְךָ מְךָ שְׁךָ לשון ערבי ולא לשון עברי עכ"ל. וכזה הלשון בעצמו כתב בהושענת למען אמתך.¹⁰

כידוע, צורת הכינוי החבור לנוכח דְךָ היא מסימניה המובהקים של לשון חז"ל.¹¹ כך הוא בכתבי יד טובים של המשנה וכך הוא הרבה גם בפיוט¹² ובתפילה. ספרדים ותימנים הוגים גם היום בתפילתם: "שבענו מְטוּבְךָ ושמח נפשנו בישועתך", ועוד כיוצא בו הרבה. בקרב האשכנזים חלחל בזה תיקון על דרך לשון המקרא והרי הם אומרים "נעריצך ונקדישך", "שבענו מְטוּבְךָ".¹³

חוקרי לשון חז"ל הסבירו תיקון זה ברצון המתקנים לחזור אל דקדוק לשון המקרא,¹⁴ וכדרך שעשו הרבה, ואולם מן הדברים שלפנינו כאן, העולים עד המהרי"ל, מאבות מנהג אשכנז, ניכר שתיקון זה נובע לא רק מן הרצון לדבוק בלשון המקרא אלא בראש ובראשונה מן הרצון להסיר מן הפנייה לקב"ה לשון הנתפסת כפנייה לנקבה, הוא הדבר הנרמז כאן במילים "והמבין יבין". הערת

10 בהמשך מסביר רש"ס את לשון "אף כי": "כל שכן שאין לנו לומר בלשון דך, מך, שך, שהוא לשון ערבי ואין לנו לערב אותה בתפילותינו הנאמרות בלשון עברית".

11 ראו ילון, עמ' 13–15.

12 וראו יהלום, שפת השיר, עמ' 165 ואילך.

13 אמנם גם בקרב האשכנזים לא הכול הסכימו עם תיקון זה. זלמן הענא ניקד בסידורו בית תפלה: נעריצך ונקדישך וכתב עליו ר' מרדכי דיסלדורף: "נעריצך ונקדישך הדפיס הצדי והשין בשוא ובכל ספרים ישנים בקמץ על לשון התלמוד" (ראו יצחקי, לוח ארש, עמ' שמד). יצוין עוד שלאחרונה ממש חדר תיקון זה גם לסידוריהם של חלק מן הספרדים. מוליכו של תיקון זה (ותיקונים רבים אחרים בדומה לו) הוא סידור "איש מצליח" (הוצאה ראשונה: בני ברק תשנ"ו), וסמך עצמו על מה שכתב ר' שאול הכהן (ג'רבה, תקל"ב–תר"ח) בחיבורו "לחם הבכורים" שכן צריך להיות על פי הדקדוק. וראו ב"לאוקמי גירסא" לנאמ"ן ס"ט (הרב מאיר מאזוז) בסוף הסידור הנ"ל, עמ' מב–מג, וראו עוד הנ"ל, "בענין הניקוד בתפלה", אור תורה, ניסן תשס"ט, סימן עה, עמ' תקעו–תקפה (תודתי לידידי הרב שלמה קלגסבלד שהפנני למאמר זה). העניין כולו מעורר בימינו פולמוס גדול בקהילות הספרדים, זה אומר בכה וזה אומר בכה. הצד השווה שבהם שרובם אינם משמיעים דבריהם בזה על יסוד פירות מחקר הלשון בדורות האחרונים, ואכמ"ל.

14 וראו ילון, עמ' 13. ילון ציין שם לסידורו של ר' יעקב עמדין (אלטונא תק"ה) שהעמיד תיקון זה ולבעל "ישרש יעקב" שבא אחריו (לשאלת זיהויו של בעל "ישרש יעקב" ראו ילון, שם, הע' 9). ובאמת תיקון מדוקדק זה מוקדם בהרבה, כפי שאנו רואים כאן. אשר לר' יעקב עמדין יצוין שהוא אכן דבק בתיקון זה באופן שיטתי ולא רק בלשון התפילה כי אם גם בלשון המשנה גופה, וכעולה מהערותיו בעניין זה הפזורות לרוב בחיבורו "לחם נקודים" על ניקודה של מסכת אבות.

חיים א' כהן

מהרש"ל לא באה כנגד צורת כינוי הנוכח כשלעצמה כי אם כנגד צורתו של כינוי זה "בכל מקום שנזכר זה הכינוי נגד הש"י בתפלות". מכל מקום, זמנו של התיקון הזה לגבי הלשון שבסידור התפילה עולה לפחות עד ימי המהרי"ל (המאות הי"ד-ט"ו).¹⁵

ואף על פי שתיקון זה מצא את דרכו אל מרבית הצורות האלו שבתפילה שבנוסח האשכנזים, הנה נותר בפיהם, גם כיום, זכר לצורתו של הכינוי הזה על דרך דקדוק לשון חז"ל. פיוט זה של הושענות שאנו עוסקים בו הוא מן הדוגמאות המעטות לזכר הזה, שבפי רוב האשכנזים וכמודפס בסידוריהם אכן נותרו בו הצורות אמתך, בריתך וכו'.¹⁶ לשון אחר: תיקון זה שהעמיד רש"ס בסדר הושענות, לא נתקיים במרבית הסידורים.

לשון זו, "למען אמתך" וכו', מצויה אף בפיוט "אל רחום שמך" הנאמר במסגרת הסליחות, ואף בו הוכנס תיקון זה בפי חלק ממתקני לשון התפילה האשכנזים. ומעניינת בזה דרכו של וולף היידנהיים, מהדיר הסידור והמחזור הנודע: בסדר הושענות תמך בנוסח הישן וניקד "למען אמתך" וכו' (היידנהיים, סוכות, הושענות, א"ע), ובסידורו "שפה ברורה" אף האריך בביאור הדבר, וציין למנהג הפייטנים בזה, אלא שלא תלה את דרכם בדרך המצויה בלשון חז"ל כפי שהוא באמת, אלא קבע שהם "סמכו על הכתובים על דרך זו בהרבה מקומות במקרא". עם זאת ראה לנכון להסתייג מצורות אלו "במלות לך, בך, אתך, עמך, אותך, [...] אם לא בהפסק עניין שלא יתערב לשון זכר עם לשון נקבה".¹⁷ לעומת כל זאת, במחזור ליום הכיפורים ניקד "עשה למען אמתך" וכו' (היידנהיים, יו"כ, ערבית, מח ע"א).

ב. גורן אָרְנָן

בפיוט "אבן שתיה" המיוסד על כינוייהם של בית המקדש וירושלים, נמצא באות ג': גֶרְן אָרְנָן. אָרְנָן הוא אָרְנָה היבوسی שממנו קנה דוד המלך את גורנו, המקום שבו בנה שלמה בנו את בית המקדש (דברי הימים ב ג 1). החילוף אָרְנָה-אָרְנָן

15 ואין זה עניין לערעור שיצא על צורה זו בקרב משוררי ספרד; ראו יהלום, שפת השיר, עמ' 168.

16 כך גם נקדישך ונעריצך שבפי האשכנזים המתפללים בנוסח החסידי המכונה "ספרד". נוסח זה לא עמד לנגד עיניהם של בעלי דקדוק לשון התפילה האשכנזים, וממילא לא תוקן.

17 וראו יצחקי, לוח ארש, עמ' שמד, הערה 66.

ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתי סופר

הוא חילוף שבין ספרי שמואל (ב כד 18 ואילך) ודברי הימים (א כא 15 ואילך). הצירוף גֶרְן אֶרְנָן הוא כצורתו ממש במקרא. בסידור רש"ס (ג, עמ' 726): גֶרְן אֶרְנָן. לכאורה גרסה תמוהה, והיא תמוהה שבעתיים נוכח דברי רש"ס בהערותו:

כ"ה [=כן הוא] בכל הסידורים אך בקצת סידורי קלף כתוב ארנן האל"ף בקמ"ץ חטף והרי"ש בשב"א נח והנר"ן בקמ"ץ; אולי ננקד כן להבדיל בינו ובין ארנון שהוא שם עיר מערי ארץ מואב [...] ובאחד מסדורי קלף כתוב בפנים ארנן האל"ף בקמ"ץ חטף והנר"ן בקמ"ץ כדלעיל ובגליונו כתוב וז"ל וראיתי בס"א ארוונה עכ"ל...

קיים כאן אפוא רש"ס את הגרסה אֶרְנָן שלפי עדותו היא הגרסה "בכל הסידורים"¹⁸ כנגד גרסת אֶרְנָן הנמצאת רק "בקצת סידורי קלף"¹⁹. בצורה אֶרְנָן ראה את הגרסה העיקרית ואת הצורה אֶרְנָן ראה כגרסה משנית שלא באה אלא מידיהם של מתקנים שביקשו ליצור בידול בין שם זה לשמו של הנחל הנזכר במקרא. הסבר זה מעיד שנשמטה ממנו הידיעה שצורת השם אֶרְנָן היא הצורה הנמצאת במקרא.

גרסת אֶרְנָן הקשה²⁰ נתקיימה עוד במחזור היידנהיים (סוכות, הושענות, ג ע"א),²¹ ומתברר שיש לה יסוד בנוסחאות קדומות וטובות. כך נמצא בכ"י וינה לתוספתא, פאה ד, יא: "משפחת בית נבטלה היתה בירושלם והיתה מתיחסת עם בני ארנון היבוס",²² וכך אף בתפילת "ברוך שמך ה' צבאות" לרב סעדיה גאון,

18 כך גם בסידור ר' הירץ, אך בניקוד: אֶרְנָן.

19 בסידור פראג רע"ט: אֶרְנָן. אף צורה זו נמצאת במקרא (דברי הימים א ג 21), אך כשמו של אדם אחר.

20 אכן קשה לראות מה גלגל את צורת השם מאֶרְנָן לאֶרְנָן. בדרך שמה יש לומר שאפשר שגרמה לזה צורת השם ארנן הבא בתורה פעמים לא מעטות בכתיב חסר: אֶרְנָן (במדבר כא 26 ועוד 7 פעמים, לעומת 5 פעמים הכתיב המלא אֶרְנָן). ייתכן אפוא שהרואה את התיבה ארנן זיהה אותה עם שם הנחל המוכר לו מן התורה ולא עם שם האיש הנמצא כאמור בצורתו זו רק בדברי הימים, ספר שאך מעטים באים לעיין בו.

21 אכן מאוחר יותר חזר בו היידנהיים והדפיס אֶרְנָן. והעיר: "כצ"ל בב' קמצין כדכתיב בדברי הימים א כ"א י"ח". ראו ההערה אצל סץ, מבוא, עמ' תנד. הערה בנוסח זה הביא גם בער בסידורו (עמ' 372), וניכר שהערה כזאת המוסרת גם את האסמכתה במקרא מבקשת להוציא מצורה אחרת.

22 מהדורת ליברמן, זרעים, עמ' 58. בכ"י ארפורט: ארונן (ראו בחילופי הגרסאות שם). בתוספתא כפשוטה (א, עמ' 186) הוסיף ליברמן גרסאות אך לא עסק בצורה.

חיים א' כהן

בברכת השנים: "ואתה שמעת תפלת דויד עבדך בבנותו מזבח בגורן ארנון היבוס²³".

ג. נוה שאנן

בהמשך ההושענא "אבן שתיה", באות נ': נוה שאנן. אף זה אחד מכינוייה של ירושלים ומקורו במקרא: "עיניך תראינה ירושלם נְהָ שְׁאָנָן" (ישעיה לג 20). בסידורו ניקד רש"ס נְהָ שְׁאָנָן, כצפוי, והעיר:

כ"ה הנ"ן בקמ"ץ והו"ו בסג"ל ובכל הסדורים ננקדה הנ"ן בשב"א והו"ו בצר"י [...] וטעות סופר הוא כי נוה שאנן שבמקום זה כתוב בפירוש סדור קלף שהוא על שם פסוק עיניך תחזינה ירושלים נוה שאנן, וזה אינו סמוך ונקוד בקמ"ץ וסג"ל כי פירושו נוה שהוא שאנן.

עדות יש כאן לניקוד המוטעה נְהָ שאנן, ושכן הוא "בכל הסידורים". עדות לניקוד זה נמצא אכן גם בסידור פראג רע"ט, והוא מתגלגל והולך ומגיע עד למחזור היידנהיים (סוכות, הושענות, ג, ע"א) שאף הוא ניקד כך.²⁴ כך אפשר למצוא אף בחלק ממחזורי זמננו הנפוצים.²⁵ הדעת נותנת שניקוד זה משתלשל מצירוף אחר, שגור בהרבה: **נְהָ קְדָשָׁן** שבשירת הים הנאמרת בכל יום.²⁶

ד. אני והו

המנהג האשכנזי הנפוץ, גם בימינו, בקריאת שתי מילים אלו ידוע: אני והו הושיעה נא. מילת והו בו' קמוצה וה' חלומה, היינו מילה שאין לה פשר של ממש על דרך הפשט. משפט קריאה זה מקורו, כידוע במשנה, סוכה ד, ה:

23 ראו מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' רנא, ונקד שם: אָנָן. כך אף נקבעה הצורה בתפילה זו של רס"ג (עפ"י קטע גניזה ט"ז ש 43, K 6) במאגרי המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.

24 ואולם בסידורו "שפה ברורה" תיקן וניקד נְהָ, וראו סץ, מבוא, עמ' רסט.

25 כך במחזור רבא, הוצאת אשכול. ממחזורי המאה ה"ט המנקדים כן יצוינו סידור דרך החיים, וינה 1859 (מהדורת צילום, ניו יורק תשל"א); מחזור לסוכות בהוצאת מענדל שטערן, וינה 1862, ומן העבר האחר כך גם במחזור [...] כפי מנהג ק"ק איטלייאני, ליורנו תרט"ז (ב, קעט ע"ב).

26 וסדנא דארעא חד הוא: גם כיום נשמע בפי רבים **נוה שאנן** כשם של הרחוב בתל-אביב והשכונה בחיפה.

ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתי סופר

בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים "אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא", רבי יהודה אומר "אני והו הושיעה נא".

בכתבי יד טובים של המשנה ככ"י קאופמן וכ"י פרמה כתוב ומנוקד על דרך הפשט: **אני והוא** – שני כינויי גוף פרודים, האחד למדבר והשני לנסתר, וכך הוא גם במחזורים מימי הביניים כגון מחזור ויטרי,²⁷ מחזור ורמייזא (ובניקוד: והוא; עמ' 202a) ומחזור נירנברג (הכתיב והניקוד: והו; עמ' 491²⁸). אכן "פשט" זה אינו פשוט מצד העניין גופו ופירושים רבים נאמרו בו, בעיקר בפירוש המילה **הוא**, למי היא מרמזת, אם לקב"ה עצמו שכביכול יושיע את עצמו (בבחינת "עמו אנכי בצרה"), אם למזבח שאף הוא צריך לישועת ה', ועוד.²⁹

לצד פירושים אלו שעל דרך הפשט צמח כבר בתקופה קדומה הפירוש שעל דרך הסוד הרואה בשתי מילים אלו שני שמות קודש, שניים משבעים ושניים השמות הקדושים היוצאים משלושה פסוקים רצופים שבספר שמות (יד 19–21), ויסע, ויבא, ויט, שמניין אותיות כל אחד מהם שבעים ושתיים והם יוצרים בדרך מסודרת שבעים ושניים שמות בני שלוש אותיות כל אחד: השם הראשון הוא **והו**, והשם השלושים ושבעה הוא **אני**.³⁰ משעה שנתקבע פירוש זה הרואה במילים אלו לא מילים של ממש, ובמיוחד משעה שהופקעה מילת **והוא** מפירושה הפשוט ככינוי גוף, בעיקר בשל כתיבה המוכרח **והו** בלא א' בסופה, הופקע מהם גם ניקודם.³¹ אשר למילת **אני**, גם כשם קודש מילה של ממש היא, ועל כן ניתן לנקדה כדרך שהיא מתנקדת בהיותה מילה – אָנִי, אך **והו** אין כמותה מילה, וממילא יש מקום להפקיע ממנה את ניקודה שעל דרך כינוי הגוף **הוא**, ולנקדה, וממילא לקראה, בדרך אחרת שאינה מרמזת למילה של ממש: **והו**. ניקוד כזה וקריאה כזאת מדגישים ביתר תוקף את מעמדה המיסטי.

27 מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, ב, עמ' 447; מהדורת א' גולדשמידט, ג, ירושלים תשס"ט, עמ' תתעט, וראו שם לחילופי גרסאות והו-והוא.

28 וראו להלן ליסודו של הכתיב בלא א'.

29 לריכוז הפירושים השונים ראו בסידור אוצר התפלות, ב, סדר הושענות, ה ע"ב; אנציקלופדיה תלמודית, ח, עמ' תקלו-תקלז. יצוין במיוחד הפירוש המקיים את המילים האלה ככינויי גוף אך רואה בהם כינוי גוף של מושא: אני והוא = אותי ואותו [הושיעה נא]. וראו ח"א כהן, "השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש 'את+כינוי' (אות-בלשון המשנה)", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 218, הערה 25.

30 ראו רש"י סוכה מה ע"א, ד"ה אני והו.

31 אך ראו לעיל על המצוי במחזור נירנברג: והו – הניקוד מקיים עדיין את צורת כינוי הגוף. זהו הניקוד שגם רש"י מעמידו, וכפי שיתברר להלן.

חיים א' כהן

ואכן נשתרשה קריאה זו בקרב אשכנזים. כך נדפס, כאמור, בסידוריהם, וכך גם במשניות מנוקדות על ידיהם.³²

על רקע זה מעניינים דבריו של רש"ס, המעמיד עוד בתחילת המאה ה"ז, על הניקוד וְהוּ, כצורת מילת הוּא (הכתובה חסר אלף), ומאריך להוכיח שכך צריך להיות לא רק מצד הפירוש הפשוט ככינוי גוף אלא גם מצד הפירוש המיסטי הרוואה כאן אחד מע"ב שמות. ואלה דבריו (ג, עמ' 739):

מפני ששמעתי כמה פעמים מפי חזנים בלתי מבינים שהיו קוראים והו"ו בקמ"ץ והה"א בחול"ם ובאמת הטעו אותם המדפיסים שהדפיסו כן בסידורים [...] מ"מ אמרתי ללמד את החזנים הקריאה הנכונה במלה הזאת כי הם המתחילים להקרות את העם והקהל עונים אחריהם כקריאתם...

כאן הוא פונה באורך לביאור רקע הדברים על פי המשנה ומפרשיה ומסיים:

הנה לדברי כל המפרשים הנ"ל מילת וה"ו נקודה הו"ו בשב"א והה"א במלאפ"ם, כי אם פירושו לשון הוא באל"ף, הנה נקודתו בפסוק והוא אסור באזיקים דלעיל³³ בשב"א ומלאפ"ום, ואם הוא שם מע"ב שמות, הנה נקודתו מבוארת בספר הפרדס שער פרטי השמות פרק חמישי שהוא בשב"א ומלאפ"ום.³⁴ לכן אין לשנות וכל המשנה ידו על התחתונה.

ניקוד זה שמעמידו רש"ס, וְהוּ, כך הוא גם בסידור פראג רע"ט שקדם לו, וכאמור, במחזורים קדומים,³⁵ אבל הוא לא פשט, כאמור, בסידורי האשכנזים שבאו אחריו, שרובם ככולם ניקדו וְהוּ. כך במחזור היידנהיים (סוכות, סדר הושענות, א ע"ב) וכך אצל בער (עמ' 369) שציין לר' יעקב עמדין: "וניקד יעב"ץ בשם אביו אני וְהוּ הו"ו בחול"ם".

32 אף ילון ניקד כך במשנתו. בסידורי ספרדים ובתכלאלים תימנים: וְהוּ.

33 וְהוּא אָסוּר בְּאִזְקִים, ירמיה מ 1 – אחד הפסוקים שנדרשו כרומזים על הקב"ה הצריך כביכול ישועה יחד עם עמו, וכנזכר לעיל. ראו בתוספות על המשנה שם, סוכה מה ע"א, ד"ה אני והו, וראו הדרשה באיכה רבה (פתיחתא, לד) שציינו לה התוספות שם. דברים אלו מציינים רש"ס בביאורו כאן.

34 ראו ספר פרדס רמונים לר' משה קורדובירו, ירושלים תשכ"ב (ד"צ), א, דף צט ע"א, שהועמדו בו כל ע"ב שמות על ניקודם: וְהוּ, יְלִי וכו', כפי שניקדם "הקדוש ר' נחוניא".

35 בסידור ר' הירץ: והוא, ובלי ניקוד.

ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתי סופר

וראוי לעיין בדברים אלו שכתב ר"י עמדין בשם אביו, דברים הנמצאים בפירושו למשנה "לחם שמים", בהגיעו לאותה משנה שבמסכת סוכה (ד, ה):³⁶

תנוק הייתי הקשבתי ואשמע אמ"ה [= אבי מורי הרב] ז"ל קורא והו בקמ"ץ חול"ם, לא במלאפום כמ"ש [= כמו שקוראים] רוב העולם. דומני טעמו ז"ל דלא לשתמע והוא לנכח פני ה' הנסתר ולאפוקי ממה שכתב תוס' [פות]³⁷ משום דמחזי כמשתף שם שמים ודבר אחר כאילו יורה בתיבת אני על מדבר בעדו, משא"כ עכשיו שאי אפשר להבינו כך, ונודע בבירור שהכוונה על שני שמות. גם הו"ו של שם הו"ה נקודה בחולם.³⁸

מדבריו אלו של ר' יעקב עמדין תצוין ביותר הערתו בדבר מנהג "רוב העולם" של זמנו (המאה ה"ח) הקורא עדיין **נְהוּ**, בשורוק, ושכנגדה הוא מעמיד את קריאתו של אביו, החכם צבי, הקורא נְהוּ בחולם. אכן אין צריך לומר ש"רוב העולם" זה הוא סביבתו של ר' יעקב עמדין,³⁹ ועם זאת ראוי עובדה זו לציון. היידנהיים, כאמור, ניקד במחזורו **נְהוּ**, וביאר:

[...] וכבר הרחיבו לגלות סתרי שני השמות האלו, ולפי פשוטו נראה שכיון ר"י [= ר' יהודה, במשנה סוכה שם] אל שני השמות הקדושים אדני והו"ה [ה] ב"ה ובלשון נטריקון הזכירם ר"י, אלף נו"ן יו"ד מהשם הראשון ה"א ו"ו מהשם השני.⁴⁰

36 הביאם גם יצחקי, לוח ארש, עמ' תצב, וראו שם שהרבה להביא מקורות נוספים, מהם יצוין בעיקר ר' יחיאל מיכל עפשטיין, בעל "ערוך השלחן", הכותב, עוד בסוף המאה ה"ט: "וצריך לומר והו במלאפום" (אורח חיים, תרס, ב). אין להוציא מכלל אפשרות שבהוראתו זו הושפע בעל "ערוך השלחן" ממנהג חב"ד בזה, וראו להלן, הערה 42. יחסי קרבה והערכה נרקמו, כידוע, בין ר' יחיאל מיכל עפשטיין לאדמו"ר החב"די השלישי, ר' מנחם מנדל שניאורסון (ה"צמח צדק").

37 תוספות בסוכה מה ע"א כנזכר לעיל (הע' 33).

38 את תמצית ההוראה הזאת חזר ר' יעקב עמדין וכתב בסידורו שערי שמים, אלטונה תק"ז, קלח ע"ב.

39 סביבתו של ר' יעקב עמדין הייתה מגוונת במהלך חייו; רוב ימיו התגורר באלטונה ובאמדין, כלומר בצפון גרמניה ומערבה, ואולם ימי נעוריו ובחורותיו עברו עליו בגליציה ובמורביה, וראו כהן, הגפן, עמ' 190.

40 כלומר "אני" כקיצור ("נוטריקון") של "אדני", "הו" כקיצור של שם הו"ה (והו' הראשונה – ו' החיבור).

חיים א' כהן

מי שעדיין תמך בקריאה והו הוא ר' זלמן גייגר בספרו "דברי קהלת" המתעד את מנהגי קהילתו פרנקפורט דמיין.⁴¹ גייגר ערער על ניקודו של היידנהיים ואף ניסה להחזיר את הגלגל לאחור, אל הניקוד והקריאה נהו, וכך כתב (עמ' 323):

ה"ה [= היידנהיים] ניקד ה' בחולם ופירש אני והו אדנות והויה, אך אני אומר שא"כ ה"ל [= שאם כן היה לו] לנקד נ' אני בקמץ? לכן הנכון כמ"י [= כמחזורים ישנים] שמנקד ה' במלאפום, לכלול בו גם פי' תוס' סוכה מ"ה כמו: והוא. הבט שם.

יודע אפוא גייגר לציין למחזורים ישנים שננקד בהם והו בשורוק, ואף מכריע כמותם, אלא שדברים אלו כבר לא יכלו למחזוריו הנפוצים של היידנהיים ולשאר סידורים ומחזורים שפשט בהם הניקוד בחולם.⁴²

ה. המון צבאות

בפיוט "כהושעת אלים": כְּהוֹשַׁעַת הַמֶּוֹן צְבָאוֹת / וְעַמֵּם מְלֹאכֵי צְבָאוֹת / כִּן הוֹשַׁע נָא.

כך, המון צבאות, הניקוד ברוב הסידורים, והוא מנוגד לכאורה לדקדוק הלשון שהרי אין נדרשת כאן צורת נסמך. ניקוד זה מכוון בלא ספק אל הפסוק העומד ברקע והמדבר ביציאת מצרים: "ויהי בעצם היום הזה יצאו כל צבאות ה' מארץ מצרים" (שמות יב 41), וקיימו אותו גם כמה כתבי יד של מחזורי אשכנז,⁴³ יצוינו מהם בעיקר מחזור ורמייזא (ב, עמ' 202a) ומחזור נירנברג (דף 494 ע"ב). מחזורים שבא בהם הניקוד הזה, שכאמור אינו על פי דקדוק, קיימו אפוא את הזיקה ההדוקה אל הפסוק בלא עמעום הקונוטציה המתבקשת. לעומתם מנקדים שביקשו להעמיד ניקוד הנאמן באופן מלא לדקדוק הלשון ניקודו צבאות.

41 על ר' זלמן גייגר, שהיה דיין בעיר פרנקפורט דמיין, ועל ספרו המתעד את מנהגי קהילתו ומרבה להעיר בעניין לשון התפילה ונוסחה ראו מאמרי, "דברי לשון ב'דברי קהלת' לזלמן גייגר", תעודה, כה (בדפוס).

42 עם זאת יצוין במיוחד מנהג חב"ד הקורא גם כיום נהו בשורוק. בסידורי חב"ד אף צוין לצד המילה במפורש: "כצ"ל, ולא בחולם". קריאה זו היא תיקון שהונהג בסידור חב"ד ("סידור הרב" או "סידור תהלת ה'") החל ממהדורתו השנייה (קאפוסט תקע"ב), ועוד בחיי האדמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן מלאדי, לעומת הדפוס הראשון (שקלאו תקס"ג) שננקד בו נהו בחולם. על תולדות השינוי הזה ומה שנאמר בו ובטעמו ראו סידור רבינו הזקן, מהדורת ל"י ראסקין, ניו יורק תשס"ד, עמ' תקפ.

43 ראו גולדשמידט, סוכות, עמ' 181, ההערה לשורה 3.

ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתי סופר

רש"ס לא הלך בדרך זו. הוא מעיד שהצורה צבאות כך היא "בכל הסדורים גם בסדורי קלף", ואף הוא מותיר אותה על מכונה תוך שהוא מעיר נכוחה אל הפסוק העומד ברקעה (ג, 741):

והנה בכל הסדורים גם בסדורי קלף ננקדה מלת צבאות הצד"י בחיר"ק והבי"ת בשב"א נח כאלו הוא סמוך כמו יצאו כל צבאות י"י (שמות י"ב), ובאמת אינו סמוך, אולי עשו כן כדי שלא לשנות לשון הפסוק שזה החרוז מורה עליו והוא פסוק דלעיל.

אף היידנהיים ניקד במחזורו צבאות (היידנהיים, סוכות, הושענות, ב ע"א), ואולם לאחר זמן תיקן, ובסידורו "שפה ברורה" (תקצ"ב) כבר נקד צבאות.⁴⁴ משם והלאה כך הוא גם אצל בער (עמ' 370) ואף בסידור אוצר התפלות (ב, הושענות, ו ע"א).

ואולם גרסת צבאות, הלא דקדוקית כביכול, לא עברה מן העולם והיא מתקיימת גם בסידורים הנפוצים בזמן הזה. כך הוא, למשל, בסידור תפילת כל פה (הוצאת אשכול), סידור ומחזור בית תפלה (הוצאת מילר) וסידור שירת ישראל. בעלי סידורים ומחזורים מדוקדקים העמידו כצפוי על פי דקדוק: צבאות.⁴⁵

44 ראו סך, מבוא, עמ' רעג.

45 כגון בסידור רינת ישראל, מהדורת שלמה טל; גולדשמידט, סוכות; מחזור לרגלים, הוצאת קורן; סידור מהדורת פלטיאל בירנבוים (בהוצאת Hebrew Publishing Company), הסידורים והמחזורים שבהוצאת Mesora-Artscroll, ועוד. יצוין במיוחד מחזור רבא שבהוצאת אשכול שאף בו באה הצורה צבאות אף על פי שאין מחזור זה נוהג להקפיד על "דקדוק" במקום שהוא עוקר מסורת קריאה. אפשר שהלך כאן בעקבות בער ואוצר התפלות (ועם זאת, בסידורי הוצאה זו הניקוד, כאמור, צבאות). אף נמצא מסידורי ימינו שהעמיד את שני הניקודים: "צבאות (נ"א: צבאות)". כך בסידור שיח יצחק (הוצאת ש"י, ירושלים [חש"ד])

חיים א' כהן

קיצורים ביבליוגרפיים

אוצר התפלות = סדור אוצר התפלות [...] [מאת] אריה ליב גורדון, וילנה תרע"ה
(ד"צ ירושלים תש"ך)

בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא,
יסיץ תפ"ה

בער = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף
דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (ד"צ תל-אביב תשי"ז)

גייגר, דברי קהלת = ספר דברי קהלת המודיע מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על
המאין [...] ונוסף לכל מנהג טעמו בהערות משלי שלמה [...] זלמן [...] גייגר,
תרכ"ב (חמ"ד)

היידנהיים, י"כ = ספר קרובות הוא מחזור ליום כפור [...] מאתי וולף [...]
היידנהיים, מהדורה שנייה: רדלהיים תקס"ז; מהדורה שלישית: רדלהיים
תקע"ה

היידנהיים, סוכות = מחזור [...] ליום ראשון ושני של סכות עם סדר ההושענות
[...] בדפוס ובהוצאת המשותפים וואלף היידנהיים וברוך בשוויץ, רדלהיים
תק"ס

יהלום, שפת השיר = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום,
ירושלים תשמ"ה

ילון = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד

יצחקי, לוח ארש = ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל
צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו
תשס"א

כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות
מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283

כהן, לשון המשנה = ח"א כהן, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים
ומדקדקים", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 73-82

כהן, ברייתא דר' ישמעאל = ח"א כהן, "ברייתא דרבי ישמעאל בסידורי
המדקדקים האשכנזיים", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 185-203

כהן, הגפן = ח"א כהן, "בורא פרי הגפן: על תולדות ההגייה האשכנזית בנוסח
הברכה על היין", לשון חכמים והתחומים הנושקים לה, מבחר מאמרים

ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתי סופר

- לכבוד שמעון שרביט, בעריכת אפרים חזן וזהר לבנת, רמת-גן תש"ע, עמ' 192-185
כ"י פרמה = משנה כ"י פרמה (דה רוסי 138), מהדורה פקסימילית, הוצאת מקור, ירושלים תש"ל
- כ"י קאופמן = משנה כ"י קופמן (בודפסט A 50), מהדורה פקסימילית, האג 1929 (צילום: הוצאת מקור, ירושלים תשכ"ח)
- לוח ארש = ר' יעקב עמדין, לוח ארש, אלטונה תקכ"ט (ראו יצחקי, לוח ארש) לחם נקודים = ר' יעקב עמדין, מסכת אבות עם פירוש לחם שמים ולחם נקודים וספר לוח ארש חלק ב', אמשטרדם תקי"א (ד"צ: ניריורק תש"י) (ראו גם: יצחקי, לוח ארש, עמ' קפה-ריב)
- לחם שמים = ספר לחם שמים [...] מאת [...] רבינו יעב"ץ, מהדורת הוצאת כולל ומכון פני שבת, ירושלים תשל"ח (נדפס לראשונה: וונזיבק תצ"ג [חלק א], אלטונה תקכ"ח [חלק ב])
- סידור רש"ס = יצחק סץ דוד יצחקי ודוד סלמון (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב
- סידור ר' הירץ = מלאכה חדשה תפלה מכל השנה עם פיר' [וש] יפה [...] אשר חיבר וליקט מוהר"ר הירץ ש"ץ, טיהינגן ש"ך
- סץ, מבוא = [י' סץ], מבוא ליקוטים מלואים ונספחות לסדור מהרש"ס, בלטימור תשס"ב
- סץ, סידור רש"ס = ראו סידור רש"ס
- S. C. Reif, *Problems with Prayers*, Berlin – New York = ריף, בעיות = 2006
- S. C. Reif, "Some Observations on Solomon Luria's = ריף, רש"ל = Prayer Book", *Tradition and Transition* (ed. J. Sacks), London 1986, pp. 245-257
- S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and His Prayer-Book*, = ריף, רש"ס = Cambridge 1979

clear in this study, the dividing line between the heritage of the antique *piyyut* and the linguistic purism of Andalusia passes through the poetry of Ibn Gabirol. In those of his liturgical poems that are written in accordance with traditional patterns, lacking quantitative meter, a plethora of denominative verbs is employed. However, in his secular poetry as well as his metrical liturgical poems such verbs are quite rare.

Concept of the Stem: The Behavior of Defective Verbs in the Poetry of Samuel the Third (Tenth Century)

Joseph Yahalom

Samuel the Third in the hierarchy of the Palestinian High Court lived during a period of cultural transition. The emulation of Arabic concepts and grammatical approaches to the Hebrew language became dominant. Grammarians realized for the first time the construct of the trilateral stem. A hint of the realization of the new idea can be detected in the poetry of that time. By implanting a third radical in defective verbs Samuel the Third and his colleagues created artificial unimpaired verbs: instead of RUM they start using YRM and R'M and the like. New quadrilateral verbs were coined as well. The meaning of "generation after generation" was expressed by the new quadrilateral DRDR. According to the new poetics the presence of the word had to be largely intensified. The whole trend marks the transition from the eastern ancient *piyyut* (fifth to eighth centuries) to the western Spanish school (eleventh to thirteenth centuries) For example, in the eastern stage 'AT was the typical representation of the verbal meaning "he came," then YA'AT was used, and during the western stage the Biblical 'ATA was revived.

Grammatical Issues in the Hoshā'na *Piyyutim* According to the Siddur of Rabbi Shabbethai Sofer

Chaim E. Cohen

This article discusses some grammatical issues arising from the Hoshā'na *Piyyutim* recited according to the Ashkenazi rite as are appear in the seventeenth-century prayer book of Rabbi Shabbethai Sofer of Przemyśl. This siddur presents interesting, ancient versions primarily in the notes by R. Shabbethai, regarding the emendations he sought to introduce in his edition. Of particular interest among his emendations are the forms למען אמתך, למען בְּרִיתְךָ, etc., which were corrected from the ostensibly erroneous forms אמתך

and בְּרִיתָךְ. In making this change, R. Shabbethai follows in the footsteps of R. Shelomo Luria (*Maharshal*) and Rabbi Jacob Molin (*Maharil*). This emendation was adopted subsequently by some of the editors of Ashkenazic prayer books, but was not accepted by most of them.

On the other hand, there are a number of unique forms that R. Shabbethai chose to retain and not emend. The most important of these being: (1) גִּוּר אֶרְנוֹן (as opposed to אֶרְנוֹן) – a perplexing form that is found in some earlier sources such as the Codex Vienna of the Tosefta and the *piyyutim* of Rabbi Saadia Gaon, and was preserved even in the *maḥzor* edited by Wolf Heidenheim; (2) הַמּוֹן צְבָאוֹת as opposed to צְבָאוֹת, an incorrect construct form that R. Shabbethai correctly conjectures attributes to the verse יֵצְאוּ כָּל צְבָאוֹת ה' מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם (Ex. 12:41).

Another interesting matter is R. Shabbethai's discussion of the word וְהוּ, in the phrase אֲנִי וְהוּ הוֹשִׁיעָה נָא. He vowelizes it וְהוּ and proves that this is the correct vowelization both literally and according to the mystic significance ascribed to this word in ancient times, which identified the words וְהוּ אֲנִי as two of the seventy-two Divine Names.

Lexical Innovations in the *piyyutim* from Southern Italy **Michael Ryzhik**

Some of the ways of enriching the lexicon in the ancient *piyyutim* written in the Southern Italy, which was one of the most important places of transferring the Palestinian Hebrew traditions to the European Jewry and of the Hebrew “revival” in the earlier Middle Age, are discussed here. Naturally there are words of Greek (אֹפִיּוֹן = ὄπιον, *face*) or Italian (פּוֹרְקָה = forca, *gallows*) origin. More interesting are new uses of Hebrew words. Some of these remained local, such as the use of the word מִקְרָא, scripture, in the sense of the book as the physical object, under the influence of this use of the Latin word *scriptura* (and the Italian *scrittura*). But others became usual in all Hebrew traditions, such as the use of the verb בָּגַר and its derivatives (בְּגָרִית) when speaking about the maturing of males (in the ancient literature these words are connected only to the female maturity). Numerous are new derivatives on the basis of existing roots and words, some of these due to the Italian influence, such as מִיּוֹת, waters, according the feminine acqua (pl. acque), but some are of great importance and duration, as the verb פָּיַט, *to*

ISRAEL

LINGUISTIC STUDIES IN THE MEMORY OF ISRAEL YEIVIN

Edited by

Rafael I. (Singer) Zer

Yosef Ofer

JERUSALEM 2011